

„Gdy nam chodzi o duszę,
to im – o zupełnie co innego”

„Gdy nam chodzi o duszę, to im – o zupełnie co innego”

O ciele, cielesności i bezcielesności
w literaturze i kulturze

pod redakcją
Anny Reglińskiej-Jemioł i Barbary Zwolińskiej

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
Gdańsk 2024

Recenzent
dr hab. Dorota Kulczycka, prof. UZ

Redaktor Wydawnictwa
Paweł Wielopolski

Projekt okładki i stron tytułowych
Filip Sendal

Na okładce wykorzystano ilustrację Jona162
z zasobów Pixabay (domena publiczna)

Skład i łamanie
Mariusz Szewczyk

Publikacja sfinansowana ze środków
Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Gdańskiego

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-688-3

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 11 37, tel. kom. +48 725 991 206
e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl
wydawnictwo.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: wydawnictwo.ug.edu.pl/sklep/

Druk i oprawa
Zakład Poligrafii Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 14 49

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
Rozdział pierwszy	
(Bez)cielesność romantycznych bohaterek	13
<i>Barbara Zwolińska (Uniwersytet Gdański)</i>	
Lotta – pomiędzy heroiną sentymentalną a porcelanową laleczką	19
Kreacje bohaterek wczesnego romantyzmu w Polsce: kobiety „pozbawione” ciała, bez-macierzyńskie: Grażyna, Maria, Aldona	22
Grażyna – kobieta-rycerka: „Ona też cała wydawała męża”	23
Maria „z aniołów grona”	25
Aldona jako „głos z wieży”	30
Upiorne istnienie diabelskich (i anielskich) kochanek: Ksenia i Orlika z <i>Zamku kaniowskiego</i> oraz <i>Dziewica z Nie-Boskiej komedii</i>	34
Cielesność i duchowość	38
Rozdział drugi	
Kobiety „prozaiczne”? Reprezentacje kobiecego ciała w wybranej prozie romantyzmu	43
<i>Barbara Zwolińska (Uniwersytet Gdański)</i>	
Na zakończenie: (Bez)cielesność romantycznych bohaterek a męskie pragnienia i projekcje	76

Spis treści

Rozdział trzeci	
Od księżniczki do lekarki – zmiana stereotypu kobiecości w drugiej połowie XIX wieku	81
<i>Katarzyna Eremus (Ośrodek Badawczy Facta Ficta)</i>	
Eteryczne nimfy i nowoczesne panny	83
W poszukiwaniu pracy	117
W kręgach artystycznych	128
Rozdział czwarty	
Cielesność nieidealna, czyli obrazy starości, chorób i brzydoty ludzkiej w wybranych utworach literatury polskiej XIX wieku	137
<i>Katarzyna Dunaj-Dziecielska (Uniwersytet WSB Merito)</i>	
Ciało stare	139
Ciało chore	156
Ciało brzydkie	174
Rozdział piąty	
Ciało naznaczone tańcem. Rzemiosło Terpsychory jako środek transmisji treści kulturowych (wokół wybranych przykładów z epok dawnych i ich śladów we współczesności)	185
<i>Anna Reglińska-Jemioł (Uniwersytet Gdański)</i>	
Uwagi wstępne – perspektywy badań	185
Obsesja tańca, postawy tańczącego ciała wobec śmierci i choroby (od średniowiecznej choreomanii po <i>Kwarantaniec</i>)	189
Rozdział szósty	
Ciało w tańcu steatralizowane (wokół wybranych zagadnień dziewiętnastowiecznej tradycji baletowej)	205
<i>Anna Reglińska-Jemioł (Uniwersytet Gdański)</i>	
Zakończenie	225
Bibliografia	229
Indeks osobowy	245

WSTĘP

Książka „*Gdy nam chodzi o duszę, to im – o zupełnie co innego*”¹ – o ciele, cielesności i bezcielesności w literaturze i kulturze jest swoistą odpowiedzią na często podejmowaną w polemice badawczej problematykę ciała². Mnogość ujęć zagadnień zaproponowanych przez naukowczynie potwierdza niezwykle żywotność tego tematu, zaś podjęte w publikacji tropy niewątpliwie wskazują na potencjał jego dalszej eksploracji w różnych obszarach nauki. Forma tytułu niniejszej monografii nawiązuje do tematu ciała i szerzej – cielesności jako elementu narracji kulturowej. Autorki, przyjmując interdyscyplinarną perspektywę badawczą, naświetlają linie tematyczne tego dyskursu w kontekście literatury (zwłaszcza dziewiętnastowiecznej), teatru, obyczajów czy zachowań

¹ W tytule monografii przywołany został cytat z utworu E. Jeleńskiej, *Z miłości*, Warszawa 1902, s. 56.

² Problematyka somatyczna w literaturze, czy szerzej – kulturze dziewiętnastowiecznej, podejmowana była w takich książkach jak: P. Abriszewska, *Ciało w literaturze, literackie, literatury. Trzy studia o romantyzmie*, Toruń 2019; „*Gorsza kobieta*”. *Dyskursy inności, samotności, szaleństwa*, red. D. Adamowicz, Y. Anisimovets, O. Taranek, Wrocław 2008, tu zwłaszcza Wstęp („*Naprawdę jaka jestem, nie wie nikt*”, czyli kobieta inaczej definiowana), oraz takie artykuły jak: I. Patyk, *Feministyczna redefinicja męskiego spojrzenia. Kobiety w powieści angielskiej XIX w. na przykładzie „Dziwnych losów Jane Eyre” Charlotte Brontë a konstrukcja kobiecości w patriarchalnym świecie*; J. Jesionowska, *Obraz kobiety w XIX-wiecznych poradnikach dobrych manier*; A. Rossa-Trejten, *Od społecznej degradacji do początków emancypacji. Wizerunek gorszej kobiety w wybranych tekstach literatury polskiej XIX w.*; Y. Anisimovets, *Obraz kobiety w rysunkach Cypriana Kamila Norwida*; A. Czyszkowska-Okoń, *Fredrowskie „emancypantki”*; O. Taranek, *Madame Ironia na wysokich obcasach. Ironiczny dyskurs w „Fantazym” Juliusza Słowackiego*. Może natomiast zastanawiać brak w *Słowniku literatury polskiej XIX wieku* (red. J. Bachórz, A. Kowalczykova, Wrocław 2009) takich haseł jak: ciało, kobieta (jest tylko „kobieta Polka”).

codziennych. Poszczególne rozdziały można zatem postrzegać jako odrębne, autonomiczne studia.

Tak pomyślany zbiór odmiennych tematycznie tekstów, pisanych z różnej perspektywy badawczej i oferujących różne narzędzia interpretacyjne, pozwala mieć nadzieję na postawienie kolejnych pytań o granice pojmowania cielesności w szerokim gronie odbiorców. Zawarte w niniejszym tomie studia nie tylko przedstawiają wartość naukową, ale mogą również służyć kolejnym próbom analiz tematu ciała, cielesności i wreszcie bezcielesności na forum badań humanistycznych. Postrzeganie tego zagadnienia zmieniło się w ostatnich dziesięcioleciach i zdaje się wciąż ewoluować, zaś dotychczasowe kulturowe ramy jego obrazowania transformowały w zupełnie nowym kierunku.

W rozdziale pierwszym (*Bez*)cielesność romantycznych bohaterek Barbara Zwolińska podjęła refleksję na temat sposobu kreacji romantycznych postaci kobiecych, co wiąże się z próbą odpowiedzi na pytanie, czy bohaterki „mają” ciało (a także czy mają świadomość własnego ciała), jak jest ono opisywane (lub pomijane i zakrywane) oraz w jakich relacjach pozostaje ono w stosunku do cielesności bohaterów męskich. W centrum zainteresowania znalazła się tu szeroko rozumiana fizyczność, obejmująca nie tylko wygląd zewnętrzny, tzw. aparycję (w tym strój), ale też ruch ciała. Do analiz wybrano najbardziej reprezentatywne przykłady dzieł z literatury polskiego romantyzmu, z odwołaniem do *Cierpień młodego Wertera* Johanna Wolfganga Goethego. W rozdziale nawiązano do wątpliwości wyrażonej przez Cypriana Kamila Norwida odnoszącej się do „nieobecności” kobiet w dziełach romantyków, krytykującego też ich konwencjonalne, dalekie od życia wizerunki, i wreszcie – zastanawiającego się nad przyczynami marginalizowania kobiet czy wręcz pomijania ich w utworach.

W rozważaniach istotną okazała się refleksja nad rozumieniem ciała w epoce romantyzmu, nad powodami pomijania ciała kobiecego, ukrywania go oraz próbach odkrywania, co widoczne jest na przykład w wybranych utworach Juliusza Słowackiego czy w prozie realistycznej Józefa Ignacego Kraszewskiego i Józefa Korzeniowskiego, która to stała

się przedmiotem analiz w rozdziale drugim książki. W tej kwestii ważny był między innymi wpływ filozofii idealistycznej wprowadzającej dychotomię ciało/materia–duch. Konieczne stało się również określenie kanonu romantycznej urody, wzorów i typów romantycznej figury kobiety, odniesienie się do świadomości ciała kształtującej się w związku z popularyzowaniem nowych teorii fizjonomicznych, a także prześledzenie sytuacji, w których kobiety i ich wygląd (ciało) są prezentowane. W tym zakresie ważny był również problem (nie)obecnego, efemerycznego i enigmatycznego ciała w koncepcji romantycznej miłości, gdzie, jak by się mogło wydawać, heroiny znajdowały się w centrum fabuł, prezentowanych jednak w męskich narracjach.

Przeprowadzone analizy prowadzą do wniosku, że tym, co wpływa na „(nie)obecność” ciała kobiecego w romantycznych historiach, jest relatywność prezentacji kobiety w stosunku do mężczyzny, widoczna na przykład w kreacji Grażyny z poematu Adama Mickiewicza. Inna kwestia wpływająca na konwencjonalne wizerunki kobiet to dążenie do symbolizacji ich roli, tak jak stało się to w przypadku Aldony z *Konrada Wallenroda*, występującej jako metafora Litwy, czy też ujmowanie obrazu kobiecej bohaterki w konwencji sentymentalnej – tak prezentowana jest na przykład Maria z powieści poetyckiej Antoniego Malczewskiego czy kobieta-dziecko uosobiona w postaci Zosi z *Pana Tadeusza*.

W rozdziale trzecim *Od księżniczki do lekarki – zmiana stereotypu kobiecości w drugiej połowie XIX wieku* na podstawie literatury obyczajowej został przedstawiony stereotyp kobiecej urody w kontekście przemian społecznych i ekonomicznych, wpływających na życie kobiet, głównie ze sfery ziemiańskiej. Często przedstawiana przez publicystów i pisarzy jako beczynna oraz pozbawiona celu egzystencja pań ze sfery szlacheckiej i zamożnego mieszczaństwa³ bywała sprowadzona do przebywania

³ W przypadku analizy sytuacji kobiet w drugiej połowie XIX wieku należy wziąć pod uwagę dodatkowe aspekty, takie jak wiek, stan cywilny oraz sferę pochodzenia; w niższych warstwach społecznych praca kobiet oraz samodzielne wykonywanie zadań związanych z prowadzeniem domu z przyczyn ekonomicznych nie budziły kontrowersji.

w uznawanym za bezpieczny, oddalony od zagrażającego demoralizacją świata zewnętrznego domu oraz do odgrywania tradycyjnych ról panny na wydaniu, później żony i matki, nierzadko w tzw. małżeństwie z rozsądku. Inaczej niż mężczyźni obowiązywały je zaostrzone normy obyczajowe i moralne, szczególnie w aspektach odnoszących się do cielesności. Katarzyna Eremus wskazuje również portrety bohaterek literackich, które przekraczały wyznaczone konwenansom granice, decydując się na prowadzenie głośnych romansów, życie w wolnym związku czy posiadanie nieślubnych dzieci. Na przykładach losów powieściowych bohaterek dostrzega, że potencjalni pracodawcy często sprowadzali kobietą wartość wyłącznie do cielesności, co w połączeniu z przekonaniem o niskich zdolnościach intelektualnych, powierzchownym wykształceniem oraz brakiem praktycznych umiejętności stawiało kobiety w niekorzystnym położeniu na rynku pracy.

Kanon modelowego kobiecego piękna został przez autorkę zestawiony z odmiennym stereotypem odnoszącym się do środowisk artystycznych. Styl życia aktorek stanowił niewyczerpane źródło plotek w mieszczańskich społecznościach, przede wszystkim ze względu na nieobyczajne zachowanie czy głośne romanse i skandale. Drapieżna, zmysłowa uroda oraz wyeksponowana cielesność artystek scenicznych przyciągały rzesze męskich wielbicieli, często zapraszanych na suto zakrapiane alkoholem przyjęcia czy hulanki. W podsumowaniu rozdziału autorka przedstawia zmianę spojrzenia na kobiece piękno i role społeczne w czasie pierwszej wojny światowej, gdy konwencjonalne zasady przyzwoitości musiały ostatecznie ustąpić wobec problemu braku męskich pracowników; wspomniano też o nieudanych próbach powrotu do wcześniejszego stanu rzeczy w okresie dwudziestolecia międzywojennego.

W rozdziale czwartym *Cielesność nieidealna, czyli obrazy starości, chorób i brzydoty ludzkiej w wybranych utworach literatury polskiej XIX wieku* Katarzyna Dunaj-Dziecielska podjęła rozważania na temat starzenia się, niedomogów zdrowotnych i fizycznych w wymienionym okresie. Wygląd bohaterów, a zwłaszcza bohaterek literackich, bywał w XIX

stuleciu często idealizowany. Celem rozdziału było pokazanie obszaru wymykającego się owej idealizacji – przedstawienie opisów starzejącego się ciała, objawów chorobowych oraz defektów urody. Analizy tej dokonano głównie na przykładzie literatury drugorzędnej. Ponadto opisano stosowane wówczas sposoby na opóźnianie i ukrywanie objawów starości, środki leczenia wybranych chorób (migren i chorób nerwowych, gruźlicy i różnego rodzaju niepełnosprawności) oraz zalecenia lekarzy.

Opisy ciał nieidealnych wyraźnie ukazują przekonania panujące wówczas na temat roli kobiety i mężczyzny w społeczeństwie oraz ich pozycji na rynku matrymonialnym. Młodość mężczyzn trwała nieporównywalnie dłużej. Kobieta trzydziestoletnia była stara, jej rówieśnika płci męskiej nazywano młodzieńcem, starość kobiet była śmieszna, mężczyzn – godna szacunku, choroby nerwowe kobiet wynikały z braku zaspokojenia seksualnego, mężczyzn były „prawdziwe”, panna brzydka nie miała prawie szans na zamążpójście, brzydki mężczyzna miał je bardzo duże z uwagi na majątek lub charakter. W zaprezentowanym studium ogląd i analiza fizycznych objawów starzenia się, choroby i brzydoty wpisuje się zatem w szersze rozważania na temat dziewiętnastowiecznej obyczajowości i mentalności.

Zasadniczym celem rozważań Anny Reglińskiej-Jemioł w rozdziale piątym i szóstym jest namysł nad ciałem utanecznonym – poruszonym spontanicznym ruchem (przypadki średniowiecznych manii tanecznych, zjawisko tarantyzmu) i ciałem poddanym procesowi rytmizacji obyczajowo oraz kulturowo narzuconej (teatralne i parateatralne formy taneczne, sztuka baletowa). W studium tym ogląd wybranych zachowań tanecznych wpisuje się w szerszy sens procesu poszukiwań istotnych zjawisk z obszaru obyczajowości (postawy wobec zagrożenia śmiercią czy chorobą), w obrębie kulturowych komponentów programów wychowania (zasygnalizowana rola form tanecznych w dawnym teatrze szkolnym i dworskim ceremoniale) czy w polu wyobraźniowych modeli konkretyzowanych i przetransponowanych w sztuce (tematy przedstawień baletowych ery romantyzmu, filmowe refiguracje tanecznej ekstazy). Kluczowe dla badaczki hasło „reprezentacje kulturowe”, rozumie

Wstęp

się jako znaki kultury, które są na przestrzeni wieków reinterpretowane. Z kolei pojęcie rzemiosła (w odróżnieniu od częściej spotykanego w refleksji naukowej sformułowania „sztuka Terpsychory”) kieruje uwagę odbiorczą na aspekt działań praktycznych, fizycznych doświadczeń. Eksponuje się tu ponadto znaczenie ekspresji ciała i cielesności w obrazie wybranych zjawisk tanecznych epok minionych (i ich reminiscencji we współczesnej przestrzeni kulturowej). W rozdziale szóstym uwaga badawcza kieruje się w stronę refleksji o wypracowanym na przestrzeni wieków warsztacie ruchowym stanowiącym dostrzegalny wyróżnik naszego dziedzictwa kulturowego. Część ta obejmuje rozważania nad przedstawieniem ciała tańczącego wpisanego w ramę teatru (ze szczególnym uwzględnieniem dziewiętnastowiecznej tradycji i języka tańca).

Monografia, którą oddajemy do rąk Czytelnika, jest pokłosiem badań prowadzonych w Pracowni Badań nad Literaturą Zapoznaną i Mniej Znaną na Uniwersytecie Gdańskim.

Anna Reglińska-Jemioł, Barbara Zwolińska